International Journal of Sanskrit Research 2021; 7(5): 148-150

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2021; 7(5): 148-150
© 2021 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 13-07-2021
Accepted: 23-08-2021

Debasish Sarkar
Lecturer, (SACT),
Department of Sanskrit,
Midnapore College, West
Bengal, India

Corresponding Author:
Debasish Sarkar
Lecturer, (SACT),
Department of Sanskrit,
Midnapore College, West
Bengal, India

शुक्राचार्यस्य षाड्गुण्यनीतिः

Debasish Sarkar

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2021.v7.i5c.1494

प्रस्तावना

षाड्गुण्यनीतिः परराष्ट्रनीतेः मूलाधारः इति प्राचीनशास्त्रकारैः सहमतम्। 'परस्य राष्ट्रं परराष्ट्रम्', परराष्ट्रस्य नीतिः परराष्ट्रनीतिः। पृ धातोः अप् प्रत्ययस्य अच् प्रत्ययस्य वा योगात् 'पर' शव्दः निष्पन्नो भवति। अन्यत् भिन्नं वा अस्य परशव्दस्य अर्थो भवति। नीतिशव्दः नी धातोः क्तिन् प्रत्यययोगेन निष्पन्नो भवति। निर्देशनं, दिग्दर्शनं, आचरणं, उपायः, व्यवहारः, कूटयुक्तिः, औचित्यमादि अर्थेषु नीतिशव्दः व्यवहृयते। परराष्ट्रस्य नीतिः परराष्ट्रनीतिः [१]। अतः परराष्ट्रनीतिः इत्युक्ते परराष्ट्रसम्वन्धीयव्यवहार-आचरण-कूटयुक्तिः इत्यादयः ज्ञायन्ते। परराज्यनीति इतिशव्दस्य आङ्गलप्रतिशव्दो वर्तते- Diplomacy इति। अस्य अर्थः (1) The Management of relations between countries. अर्थात् कूटनीतिः। (2) Skill at bringing about agreement between people. अर्थात् विवादास्पदेषु स्थलेषु विवादनिष्पत्तिप्रदानम् [२]। षाड्गुण्यनीतेरन्तर्गतं शुक्राचार्येन सन्धि-विग्रह-आसन-यान-संशय-द्वैधीभावसंज्ञकानां षड्गुणानां परिगणना कृता—

> ''सन्धि च विग्रहं यानमासनं च समाश्रयम्।
> द्वैधीभावं च संविद्यान्मन्त्रस्यै तांस्तु षड्गुणान'' [३]।।

१. सन्धिः – आचार्य शुक्रस्य मतानुसारेण-

> ''याभिः क्रियाभिर्वलवान् मित्रतां याति वै रिपुः।
> सा क्रिया सन्धिरित्युक्ता विमृशेत् तां तु यत्नतः'' [४]।।

अर्थात् यया क्रियया वलवान् शत्रुराजा मित्ररूपेण लभ्यते सा क्रिया सन्धिरिति उक्तम्। कौटिलस्य मतानुसारेण केषाञ्चित् पणवन्धानुसारेण राज्ञः मध्ये यः सम्वन्धः स्थापितः भवति सः सन्धिः [५]।
कासु परिस्थितिसु राज्ञा शत्रुराजेन सह सन्धिः कर्तव्यः इत्येतस्मिन् विषये स्वमतं प्रकटयता आचार्य शुक्रेन उक्तं-

> ''वलीय साभियुक्तस्तु नृपोऽनन्य प्रतिक्रियः।
> आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम्'' [६]।।

अर्थात् वलवन्निगृहीतेन अनन्य प्रतिकारेण विपन्नेन राज्ञा स्वशक्तिपूरणार्थम् आत्मरक्षार्थं कोऽपि उपायः न दृश्यते चेत् सन्धिः करणीयः। परन्तु सुयोगान्वेषिणा रिपून् नाशयितुं चेष्टा कर्तव्या। नीतिवाक्यामृतेऽपि क्षीयमाणः शक्तिमान् राजा पणवन्धाधारेण सन्धिं कुर्यात् इति अभिहितम् अस्ति [७]।
प्राचीनशास्त्रकाराणां मतानुसारेण सन्धिः विभिन्न प्रकारकाः भवन्तिः। कामन्दकमते सन्धिः षोडशप्रकारकाः भवन्तिः [८]। सः उपहारमेव सन्धित्वेन स्वीकरोति [९]। मनुस्मृतौ तु सन्धिः द्विप्रकाराः प्रोक्ताः [१०]। उपहारात् विहाय अन्यः सन्धिः न अस्ति-इति शुक्राचार्यस्य मतम् [११]। शुक्राचार्यस्य मतानुसारं राजा शत्रुविजयार्थं विचारचातुर्येण आत्मनः सामन्तान् सन्धिं कुर्यात्। किञ्च अनार्येणऽपि सन्धिः कार्यः। यतः सः दुष्टः सुयोगमुपलभ्य पीडयेत् [१२]।

२. विग्रहः – आचार्य शुक्रस्य मतानुसारेण-

''विकर्षितः सन् वाधीनो भवेच्छत्रुस्तू येन वै।
कर्मणा विग्रहस्तं तु चिन्तयेन्मन्त्रिभिर्नृपः'' [१३]।।

अर्थात् येन कर्मणा शत्रुः विशेषेण पीडितः सन् अथवा वशवर्त्ती स्यात् तं कर्म विग्रहं उच्यते। राजा विग्रहं मन्त्रिभिः सह चिन्तयेत्। अस्य अपरा संज्ञा युद्धमिति। आचार्य कामन्दकमते- परस्परम् अपकारसाधनात् क्रोधः जायते, तस्मात् विग्रहावस्था आयाति। अपि च विजिगीषुद्वारा परपक्षम् अभिभूय पीडनं नाशनं विग्रहः इति कथ्यते [१४]। सैनहीनं मित्रहीनं च, आत्मनः दुर्गगतं, अतिभोगपरायणं, प्रजानां धनलुण्ठकं, भिन्नमन्त्रिवलम् प्राप्तं शत्रुं परिवेष्ठनं कृत्वा राजा पराजयेत्, स च विग्रहः विज्ञेय, अन्यस्तु अर्थात् तद्व्यतिरिक्तस्य कलहः स्मृतः इति शुक्राचार्यस्य अभिमतम् [१५]।

''वलीयसात्यल्पवलः शूरेण न च विग्रहम्।
कुर्यादि विग्रहे पुंसां सर्वनाशः प्रजायते'' [१६]।।

अर्थात् शुक्राचार्यानुसारेण- हीनसैन्यो राजा वलवत्तरेण वीरेण सह विग्रहं न हि कुर्यात्। यस्मात् विग्रहे नृणां समूलोच्छेदः भवति।

३. यानम् – शुक्राचार्येण प्रोक्तम्- 'शत्रुनाशार्थगमनं यानं स्वाभीष्टसिद्धये' [१७]। अर्थात् आत्मनः अभिलषितसाफल्याय तथा रिपुविनाशाय प्रस्थानं यानम्। नीतिग्रन्थेऽपि शत्रुदेशाक्रमणार्थं कृतमभियानं यानमित्युक्तम् [१८]। पुराणसाहित्येऽपि शत्रुनाशाय कृतमाक्रमाणं यानमित्युक्तम् [१९]।
शुक्राचार्यानुसारं यानं पञ्चधा- विगृह्ययानं, सन्धाययानं, सम्भूययानं, प्रसङ्ग्यानम् उपेक्षायानञ्चेति [२०]। आचार्य कौटिल्येन यानस्य त्रिविधत्वमङ्गीकृतम्। तद्यथा विगृह्ययानं, सन्धाययानं, सम्भूयप्रयाणं च इति [२१]। शुक्राचार्यस्य मतानुसारं-

क) विगृह्ययानम्- यदा वलमाश्रित्य सर्वान् शत्रुगणान् विशेषेण विग्रहेण पराजित्य याति, तत् यानं विगृह्ययानं कथ्यते। अथवा सर्वाणि अरिमित्राणि सर्वैः आत्मन्मित्रैः करणभूतैः वलात् गृहीत्वा शत्रुभिः सह विग्रहीतुं .त् गमनं तत् विगृह्यगमनम् [२२]।

ख) सन्धाययानम्- अन्यस्मिन् शत्रौ युद्धयात्रायां पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा सह सन्धाय मिलित्वा फलार्थिनः जिगीषोः यत् यानं तत् सन्धाययानं कथितम् [२३]।

ग) सम्भूययानम्- कोऽपि एकः नृपः वलवीर्यसमन्वितैः युद्धकुशलैः गणाधिपतिभिः सह एकस्मिन् रिपौ यत् यानं तत् सम्भूययानम् [२४]।

घ) प्रसङ्ग्यानम्- अन्यत्र प्रस्थितः प्रसङ्गवशात् छलात् वा यत् अन्यत्र गच्छति तत् यानविशेषज्ञैः सचिवैः प्रसङ्ग्यानं कथितम् [२५]।

ङ) उपेक्षायानम्- शत्रुं प्रति आक्रमतः शक्तिशालिनः नृपस्य विरुद्धं परिणामं उपलभ्य तस्मिन् उपेक्ष्य यत् यानं तत् उपेक्षायानं उच्यते [२६]।

४. आसनम् – शुक्राचार्यानुसारं- 'स्वरक्षणं शत्रुनाशो भवेत् स्थानात्तदासनम्' [२७]। अर्थात् यत्र स्थित्वा आत्मरक्षां शक्षुनाशं च सम्भवति तत् आसनम्। आचार्य वृहस्पतिमतं तु मौनावस्थानमेव आसनम्। वस्तुतः स्वशक्ति वर्द्धनार्थम् आसननीतिः अनुसृयते। आचार्यकौटिल्यानुसारं यथोचितं कालम् अपेक्ष्य मानैतावलम्वनं नाम आसनम्। युद्धे पक्षद्वयस्य समलाभहानिः परिलक्ष्यते चेत् आसनमवलम्वनीयमिति कौटिल्यः [२८]। निजराज्यसुरक्षार्थं शत्रुविनाशार्थं च उचितावसरस्य प्रतिक्षाकरणमासनम्। वस्तुतः आसनेन सा स्थितिः परिलक्ष्यते यदा शत्रुराज्यद्वयं स्व-स्व राज्यस्य सीमनि पूर्णतः सन्नद्धं सत् युद्धार्थं प्रतीक्षां करोति। अस्य तुलनामाधुनिक-शीतयुद्धेन सह कर्तुं शक्यते [२९]। शुक्राचार्येण प्रोक्तम्-

''यन्त्रास्त्रैः शत्रुसेनाया भेदो येभ्यः प्रजायते।
स्थलेभ्यस्तेषु सन्तिष्ठेत् ससैन्यो ह्यासनं हि तत्'' [३०]।।

अर्थात् येभ्यः स्थानेभ्यः नालिकास्त्रैः शत्रुवलस्य भेदनं सम्भवति, सेनासहितः सन् तेषु स्थलेषु स्थितो भवेत्-तत् हि आसनं कुर्यात्।
शुक्रनीतिग्रन्थे आसनस्य विभागत्वं न स्वीकृतम्। परन्तु कौटिल्य मते आसनं द्विविधम्- विगृह्यासनं सन्धायासनं च। परस्परं हानिसम्पादने असमर्थाभ्यां सन्धिकामयमानाभ्याम् अरि-विजिगीषुभ्यां विग्रहादनन्तरं कृतस्य मौनावस्थानस्य विगृह्यासनमिति संज्ञा। उपयुक्ताभ्यां नृपाभ्यां सन्धेरनन्तरं कृतमासनं सन्धायासनम् इति विज्ञेयम् [३१]। मनुस्मृतौ तु आसनस्य द्विविधत्वं पोक्तम्। पूर्वजन्मकृतदोषकारणतः मौनतावलम्वनं, मित्रस्य चानुरोधेन मौनावस्थानं च इति आसनद्वयम्।

५. संश्रयः – शुक्राचार्यस्य मतानुसारेण- 'यैर्गुप्तो वलवान् भूयात् दुर्वलोऽपि स आश्रयः' [३२]। अर्थात् येन रक्षिते सति दुर्वलेनापि सवलेन भूयते, तादृशस्य कस्यचित् प्रवलराजस्य शरणापन्नता नाम आश्रयः संश्रयः समाश्रयो वेति कथ्यते। अर्थसम्पादनार्थं व्यपदेशार्थं च संश्रयः। व्यपदेशश्च सम्भाव्यपीडाहरणम्। यदि परवलानां समाश्रयणमावश्यकं भवति तर्हि वलिनमेव आश्रयेत् [३३]। शक्तिहीन भूपतिः केन नृपेण संश्रयेत् इति विषये शुक्रनीतौ उक्तम्-

''उच्छिद्यमानो वलिना निरूपायप्रतिक्रियः।
कुलोद्भवं सत्यमार्यमाश्रयेत वलोत्कटम्'' [३४]।।

अर्थात् शत्रुराज्यैः पीडितः प्रतिकारोपायहीनश्च राजा अत्यन्त वलवतः भूपतेः आश्रयेत्। शक्तिशालिनः अरिनृपस्य आश्रयग्रहणेन भविष्यति स्वप्रयोजनसिद्धिः सम्भवति चेत् तदैव संश्रयेत् इति नीतिवचनम् [३५]। शुक्राचार्यस्य मते-विजिगीषोः नृपस्य सहायाः ये मित्रानि सम्वन्धिनः वान्ध्वाः च दत्तवेतना अथवा अन्ये भूपाः विजितराज्यनियतभागलव्देच्छुकाः आपत्काले उन्नताशयैः स सहायादि एव आश्रयः कथितः [३६]।

६. द्वैधीभावः – शुक्राचार्येण मतानुसारणं- 'द्वैधीभावः स्वसैन्यानां स्थापनं गुल्मगुल्मतः' [३७]। अर्थात् आत्मनः सैन्यानां सैन्यविभागतः स्थापनं द्वैधीभावः भवति। अपि च शुक्राचार्येण उक्तम्-

''अनिश्चितोपायकार्य्यः समयानुचरो नृपः।
द्वैधीभावेन वत्तेत काकाक्षिवदलक्षितम्।
प्रदर्शयेदन्यकार्यमन्यमालम्वयेच्च वा'' [३८]।।

अर्थात् अनिश्चितोपायकार्यः समयं प्रतीक्षमानणृपः काकस्य नेत्रमिव अलक्षितं यथा तथा द्वैधीभावेन अर्थात् उभयपक्षीयव्यवहारेण वर्त्तेत। कदाचित् अन्यकार्यं प्रदर्शनं कुर्यात् अथवा अपरं अवलम्वनं कुर्यात्। मनुमते स्ववलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः [३९]। शत्रो सन्धानपूर्वो विग्रहः द्वैदीभावः इति नीतिशास्त्रवचनम् [४०]।
आचार्यशुक्रेन तदीये नीतिशास्त्रे षाडगुण्यसिद्धान्तस्य उपसंहारं कुर्वता उल्लिख्यते यत् यः राजा एतान् षड्गुणान् विचारपूर्वकं प्रयोजयति सः खलु स्ववृद्धिरूपशृङ्खलया वद्धःसन् राजमण्डलस्य अन्यैः राजाभिः सह इच्छानुसारं क्रीडाकर्तुं शक्नोति।

सन्दर्भसूत्रनिर्देशा:

१. संस्कृत-हिन्दी-अभिधानम्, पृ.५७५
२. हुर्त्दं सो अम्मूदर्हिब, ज.२१०
३. शुक्रनीति: ४/७/२३४
४. तदेव ४/७/२३५
५. तत्र पनवन्ध: सन्धि: , कौ.अ.७/१/५
६. शुक्रनीति: ४/७/२३९
७. नीतिवाक्यामृतम्-२९/४५
८. कामन्दकीयनीतिसार: ११/१३
९. तदेव - ११/१४
१०. मनुस्मृति: ७/१६६
११. शुक्रनीति: ४/७/२४९
१२. तदेव-४/७/२४२
१३. तदेव-४/७/२३६
१४. कामन्दकीयनीतिसार: १०/१-२
१५. शुक्रनीति: ४/७/४१
१६. तदेव-४/७/४३
१७. तदेव-४/७/२३७
१८. नीतिशास्त्रम्-२९/४०
१९. विष्णुपुराणम्-२/१५/३-४
२०. शुक्रनीति: ४/७/२५५
२१. अर्थशास्त्रम्-७/४/११-१४
२२. शुक्रनीति: ४/७/२५३-२५४
२३. तदेव-४/७/२५८
२४. तदेव-४/७/२५९
२५. तदेव-४/७/२६०
२६. तदेव-४/७/२६१
२७. तदेव-४/७/२३७
२८. अर्थशास्त्रम्-७/१/१९
२९. दीक्षित, प्रेमकुमारी, प्राचीन भारत में अन्तराष्ट्रीय सम्वन्ध, लखनउ-१९७७, पृ. ६२
३०. शुक्रनीति: ४/७/२८५
३१. अर्थशास्त्रम्-७/४/३
३२. शुक्रनीति: ७/४/२३८
३३. कामन्दकीयनीतिसार: ११/२६
३४. शुक्रनीति: ४/७/२८९
३५. नीतिशास्त्रम्-२९/५४
३६. शुक्रनीति: ४/७/२९०
३७. तदेव-४/७/२३८
३८. तदेव-४/७/२९१
३९. मनुस्मृति: ७/१७३
४०. नीतिशास्त्रम्-२९/४३